

LITORALIZACIJA PERUA KAO PRIMJER URBANIZACIJE PACIFIČKE OBALE LATINSKE AMERIKE

RADE KNEŽEVIĆ

Ostaci starih gradova (Chan Chana, Cuzco, Turnbez, Qito, Machu Picchu) pokazuju da je urbana kultura Latinske Amerike starija od tri tisuće godina. Nastanak naselja odražavaju tadašnje mogućnosti agrarnog i stočarskog iskorištavanja prostora, kao i vjerski život Huara, Čimua i Inka. Najnaseljenije bile su natapane visoravni, a potom priobalne doline (M. Vresk, 1984.).

Postanak gradova također je vezan uz razvoj autohtonih kultura, dakle, bez utjecaja izvana. Prvi gradovi nastali su na Andama, a za njih se kaže da tehničkom izvedbom još uvijek izazivaju divljenje (I. Rubić, 1958.).

Na obalama su ponajprije podizane utvrde (Nazca Lines, Pachacamac), dok se prvi značajniji gradovi na njima javljaju tek potkraj petnaestog stoljeća (Cajamarquillo u današnjem Peruu).

Intenzivnije naseljavanje obale (litoralizacija)¹ počelo je krajem petnaestog stoljeća. Urbane sustave na obalama formirali su Španjolci i Portugalci koji su kolonijalne interese među sobom podijelili demarkacionom linijom, uspostavljenom 1494. godine. Područje istočno od demarkacione linije (približno 50°W) pripalo je Portugalcima, a zapadno Španjolcima.

U kolonijalnom razdoblju, koje je trajalo dulje od tri stoljeća, Španjolci i Portugalci su formirali urbane sustave sukladne izvozničkom karakteru prostora, kao i gospodarskoj ovisnosti o Europi. Kolonijalna urbanizacija² je izrazito

obalna, ili, samo iznimno, i u unutrašnjosti na mjestima iskopa i rafiniranja ruda. Portugalski gradovi podizani su na lokacijama uz ušća rijeka, a Španjolci na uzvišenjima neposredno uz obalu. Zbog prethodnog razmještaja domicilnog stanovništva i želje da mu se zbog trgovine približe, španjolski gradovi na pacifičkoj obali nastali su u isto vrijeme kada i portugalski gradovi na atlantskoj obali Latinske Amerike (tab. 1.).

Monofunkcionalno orijentirani obalni gradovi nisu generativno djelovali na okolinu kao primjerice obalni gradovi u Europi ili Angloamerici.

U postkolonijalnom razdoblju, ratovi ili krize, potakli su Latinsku Ameriku na supstituirajuću industrijalizaciju. Za Čile proces

Tab. 1. Godina nastanka obalnih gradova u Latinskoj Americi

Pacifička obala	God. nastan.	Atlantska obala	God. nastan.
Piura	1532.	Salvador	1526.
Lima	1535.	San Paolo	1532.
Callao	1535.	Santos	1536.
Trujillo	1535.	Recife	1548.
Cali	1536.	Bahia Blanca	1549.
Valparaiso	1536.	Rio de Janeiro	1555.
Santiago	1541.	Santa Fe	1573.
Concepcion	1550.	Buenos Aires	1580.
Valdivia	1552.	Natal	1597.
Punta Arenas	1849.	Montevideo	1726.

Izvor: - Opća enciklopedija, Leksikografski zavod, Zagreb, 1977.

- M. Vresk, 1984.

¹ Litoral; kod B. Klaića (1989.) - obalno područje, kod M. Krleža (1973.) - Primorje. J. Roglič (1969.) pod LITORALIZACIJOM (lat. litus - obala) podrazumijeva okupljanje i ubrzano razvijanje društvenog života na morskim obalama. Nadalje J. Roglič navodi da se procesom litoralizacije potiskuje nasljeđe i izoliranost a jača suvremeni razvitak što je procesu i najznačajnija geografska emanacija.

² URBANIZACIJA - u užem smislu proces pretvaranja seoskih karakteristika u gradske (lat. urbanis - gradski). U širem proces širenja gradskog načina života. Pod širenjem života podrazumijeva se nastanak novih gradova i rast postojećih, kao i pretvaranje negradskih naselja u gradska. Istovremeno, sadržajem urbanizacije, obuhvaćen je i proces migracije stanovništva iz sela u grad te njihova tranzicija iz seoskog u gradsko stanovništvo.

industrijalizacije počeo je početkom dvadesetog stoljeća a za ostale države pacifičkog primorja (Peru, Ekvador, Kolumbija) oko 1930. godine. Nove industrije (Pull Factors), smještene u lukama, potakle su useljavanje seoskog stanovništva. Doseljavanje seoskog stanovništva obilježilo je proces urbanizacije u dvadesetom stoljeću. Godine 1920. države pacifičkog primorja imale su 14% urbanog stanovništva, 1975. godine 41%, a 1996. već 71% (Atlante, 1997.).

Značajnim za urbanizaciju pacifičke obale Latinske Amerike smatraju se i Hrvati. Prema nedovoljno istraženim podacima čini se da je taj proces počeo još u Magallanesovo doba (D. Mataić, 1995.). I u kasnijim razdobljima bilo je pojedinačnih doseljavanja. Godinom masovnog dolaska smatra se 1878. te se i obilježava kao useljenička godina hrvatskog etnikuma. Kao doseljenička skupina prvobitno su bili najbrojniji na prostoru bogatu salitrom, između Čilea i Perua. Zatvaranjem rudnika salitre dolazi do unutrašnjeg migracijskog vala Hrvata, okrenutog Santiago-Valparaisu, Limi-Callao, Antofagasti i Punta Arenasu. Godine 1992. u Santiagu, kao najbrojnijoj destinaciji, bilo je šezdeset tisuća Čileanaca hrvatskog podrijetla, a u ostalim gradovima Latinske Amerike još oko tristo tisuća Hrvata i njihovih potomaka.

SPECIFIČNOSTI LITORALIZACIJE U PERUU

Urbanizacija obala Perua, kao i ostalih pacifičkih država Latinske Amerike, podudara se s dolaskom Europljana u XV. stoljeću. Zatečeno stanovništvo (Inke) obitavalo je na andskim visoravnima, prosječno visokim 4 000 m (Cuzco 3 500 m).

Ekonomski razvoj obalnog područja potaknut je izgradnjom Panamskog kanala (1914.), te novijim premještanjem glavnih plovidbenih pravaca s Atlantskoga na Tihi ocean. Ranija peruanska ribarska naselja Ilo, Matarani, Paita, San Martin i Talara pretvaraju se u međunarodne luke i središta prerađivačke industrije.

Privlačni činitelji najjači su u Limi, gdje je i proces litoralizacije najočitiji. U vremenu nastanka (utemeljitelj Francisco Pizarro 1535. godine) Lima je bila 12 km udaljena od morske obale. Kasnijim širenjem grad je spojen s lukom Callao. Godine 1953. konurbacija Lima-Callao imala je 884 000 stanovnika, 1983. godine 4 milijuna, a 1997. godine više od 7.7 milijuna stanovnika.

Početkom planske litoralizacije Perua smatra se razdoblje poslije predsjedničkih izbora 1990. godine.³

ZNAČAJKE PRIMORJA

U ratu za salitru (1879.-1884.) pokrajine južnoga peruanskog primorja Tarapaca, Tacna i Arica pripojene su Čileu. Posredstvom SAD 1929. godine samo je Tacna vraćena Peruu.

Za razliku od južnih, granice sjevernog peruanskog primorja u ratovima s Ekvadorom (1941., 1995.) neznatno su revidirane, tako da je dužina današnje obale 2 414 km (kopnena granica 6 940 km).

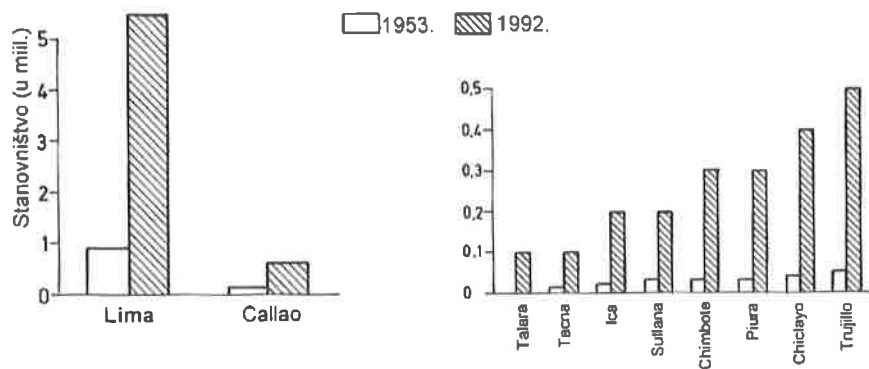
Smjer obale suklađan je smjeru Anda, stoga se obala Perua navodi kao primjer longitudinalne obale (N. Stražićić, 1984.). Obale takvoga tipa slabo su razvijene, a planinski grebeni stvaraju velike teškoće za uspostavljanje prometnih veza sa zaleđem. Indeks razvedenosti obale Perua je 1.2, dok visina Anda prelazi 6 000 m (Huascaran 6 768 m). Pretežno stjenovitu i strmu obalu prati priobalna brežuljkasta nizina široka od nekoliko kilometara na jugu do 120 km na sjeveru. (sl. 1.).

Neposredno obalno područje, zajedno s priobalnom nizinom, u regionalnoj su podjeli Perua izdvojeni kao Pacifičko primorje ili Cošta.

Nesklad između brojnosti stanovništva (1995. godine 12.5 mil. ili 52% ukupnog broja) i površine (115 650 km² ili 9% državne teritorije) na primjeru ove regije je očit.

Kvaliteta prirodne osnove Coste umanjena je čestim potresima (subdukcija pacifičke

³ Predsjednik Alberto Kenyo Fujimori, sin japanskih doseljenika, izabran je za predsjednika 1990. godine i ponovo 1995. Protukandidat na izborima 1990. godine bio mu je novelist Mario Vargas, a 1995. bivši glavni tajnik UN Javier Perez de Cuellar. Jedna od poruka izbora bila je i suzbijanje nesklada između rasta stanovništva i rasta gradova, nezaposlenosti kao i prelaska na tržišnu ekonomiju.

Sl.1. Promjene u strukturi naseljenosti Perua 1953.-1992.

Prema: The World Book Enciklopedija, 1993.

litosferne ploče), klimatskim anomalijama kao i dubokom i nezaštićenom obalom. Zbog dominantnog utjecaja hladne Humboldtove i promjenjivog utjecaja toplije El Nino struje, temperature su niže od očekivanih.

Tako Callao ima srednju godišnju temperaturu 19.4°C, a Bahia na istoj širini na suprotnoj obali Južne Amerike, u Brazilu 25°C (T. Šegota, 1988.).

Dnevne i godišnje amplitude temperatura su neznatne. Klimu posebno karakteriziraju malena količina oborina (10 mm do 50 mm) i velika relativna vlažnost zraka. Posljedice su česte magle (garuas) koje se zadržavaju u kontinuitetu od travnja do prosinca.

Malena količina oborina (pravu aridnost ublažava rosa) onemogućila je bujniji razvoj vegetacije. U južnom i središnjem primorju rastu trave slabe kvalitete, a na sjeveru vegetacija je kseforilna (pustinja Sechuara).

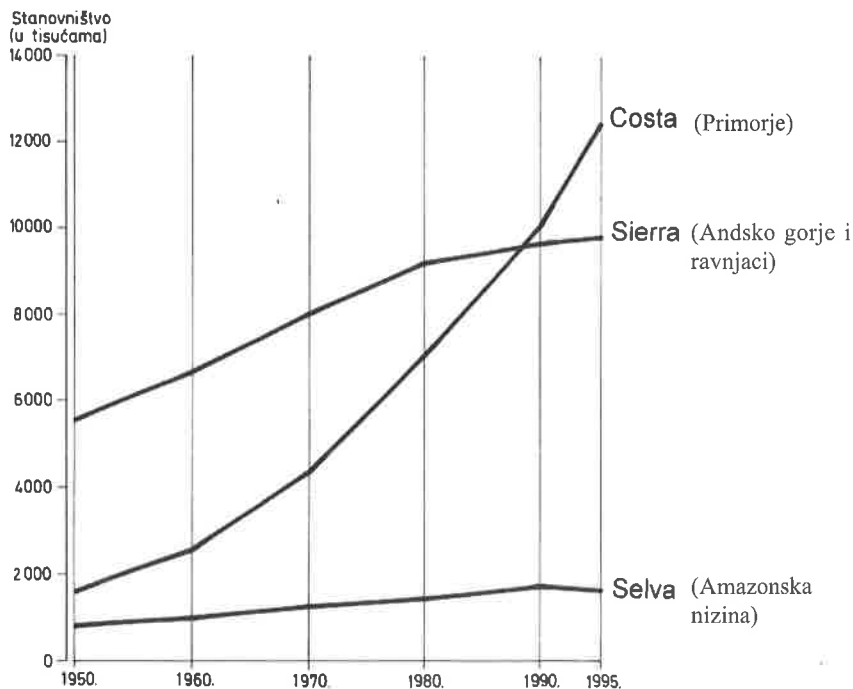
Glavne luke su na deltastim ušćima rijeka. Pojedine rijeke u tijeku ljeta, od prosinca do travnja presuše, sve (52) su alohtone, a ujednačenog su nivalnog režima samo one dužeg toka i andskog nastanka (Chiara, Rio Grande).

Evidentna je tranzicija društvenog razvoja Pacifičkog primorja. U razdoblju od 1950. do 1996. godine povećana je brojnost stanovništva za 783%. U istom razdoblju brojnost ukupnog stanovništva države porasla je za 301%. Rast broja stanovnika ostvaruje se i u drugim regijama Perua, međutim, ne tako intenzivno kao u Pacifičkom primorju (sl. 2).

Glavno obilježje demografskom procesu daje mlado stanovništvo (1995. godine od 0 do 14 godina 35%) urbane pripadnosti. Godine 1992. u gradovima Pacifičkog primorja s četiri tisuće i više stanovnika živjelo je 41.5% stanovništva države.

Primjetno je da procesom urbanizacije jačaju etničke podjele. Kreoli i Mestici, koji žive uz pacifičku obalu, okrenutiji su svjetskim utjecajima, dok Indiosi, koji žive u unutrašnjosti države, štite tradiciju. Suprotnosti se izravnavaju osnivanjem političkih stranaka (Chanke 90-New Majritoj, Union for Peru), ili gerilskih grupa za pritiske (Tupac Amaru Revolutionary Movement).

Tržišna orijentacija peruanskog gospodarstva najvidljivija je na Pacifičkom primorju.⁴

Sl.2. Kretanje broja stanovnika u regijama Perua 1950.-1995.

Razvojem nove prerađivačke industrije na obalnoj crti rješava se gospodarski nesklad koji se ranije temelji na poljoprivredi i ribarstvu.

Potpuniju prometnu valorizaciju obalnog prostora otežava uspostava prometnog sustava.⁵ Za razliku od luka sjevernog primorja, koje usmjeravaju svoje razvoje na uži krug roba, luke srednjeg i južnog primorja su prema namjeni univerzalne. Glavne cestovne prometnice su peruanska auto-cesta Iquitos-Callao i Panamerička cesta koja spaja Tumles na ekvadorskoj s Tacnom na čileanskoj granici, te prolazi kroz sve veće primorske gradove. Prometnice koje su okrenute prema kontinentskoj unutrašnjosti suočene su s poznatim problemom reljefnog praga (prijevoj Cerro de Pasco 4 359 m).⁶

Oko 95% vanjskotrgovinske razmjene Perua obavi se kroz luke Pacifičkog primorja. Artikli u izvozu su bakar, cink, kava, pamuk, riblje brašno, olovo, rafinirano srebro i nafta. Partneri u izvozu su Japan, Italija i Njemačka. Uvoze se strojevi, transportna oprema, naftni derivati, čelik, kemikalije i lijekovi. Najviše se uvozi iz USA, Kolumbije, Argentine, Japana, Njemačke i Brazila. Godine 1995. Peru je imao svega 19 brodova za prekoceansku plovidbu pa su najveći dio tereta prevezli brodari drugih država.

VALORIZIRANOST TRŽIŠTA

Tržno autarkične grane gospodarstva transformiraju se u komercijalne ili se izvoz sirovina zamjenjuje izvozom roba višeg stupnja obrade. Interesu razvoja mnogo se sporije prilagođavaju one grane ekstraktivne industrije koje su pod utjecajem stranog kapitala.

Nova ulaganja u obalno gospodarstvo motivirana su povoljnim tržišnim položajem, jeftinom radnom snagom, slobodom trgovine, kao i troškovima života. Glavne gospodarske grane oslanjaju se na vlastitu sirovinsku osnovu (ribarstvo, poljoprivreda, ekstraktivna industrija, crna i obojena metalurgija, industrija potrošnih dobara, brodogradnja, turizam), a njihovo učešće u društvenom brutoproduktu varira.

RIBARSTVO. U razdoblju od 1965. pa do 1995. godine Peru je prosječno participirao u svjetskom ulovu ribe sa 7.4%. Najveći ulov od 12.5 mil. t ostvaren je 1970. godine, a najmanji od 3.5 mil. t 1977. godine.

Biološke osnove ribolova temelje se na većoj produkciji fitoplanktona u području hladne Humboldtove struje. Poremećaji u ulovu događaju se u godinama jačih prodora El Nino struje. Pojava se ponavlja približno svakih sedam godina, a posljednji takav prodor bio je 1992. godine, zbog kojega je ulov bio smanjen za 30%, a bruto nacionalni proizvod države 2.8%.

Najveći dio ulova prerađuje se u riblje brašno ili se izvozi kao konzervirana riba. Veća je gustoća kapaciteta (ulov, prerada, prodaja) na južnom dijelu Pacifičkog primorja, gdje su velika potrošačka središta i područja sigurnijeg ulova.

POLJOPRIVREDA. Mogućnosti razvoja određene su navodnjavanjem. Osnovni irigacijski sustav postojao je još u pretkolonijalnom razdoblju. Kasnije je zapušten, a poljoprivredno stanovništvo (Indiosi) poslano je u rudnike. Za današnju razvijenost poljoprivrede

⁴ Posebno u vremenu od 1980. do 1990. godine gospodarstvo Perua pratila je hiperinflacija, opadanje proizvodnje i rast dugova. Prvi rast proizvodnje od 2,5% ostvaren je 1991. godine. Zbog inozemnih investicija proizvodnja je rasla i u sljedećim godinama, a u 1994. godini rast je iznosio 8%. U istoj godini narodni dohodak po stanovniku bio je 3 110 USD, a stopa rasta inflacije 12%.

⁵ U svom prometnom sustavu Peru nastoji povezati tri obale i to pacifičku, obalu jezera Titicaca i obalno područje rijeke Amazonas. Jezero Titicaca (titi-plav, caca-planina), na visini od 3 850 m najviše je plovno jezero na svijetu. Plovidbena transverzala jezera duga je 208 km. Vodeća luka je Puno.

Riječni plovidbeni sustav u Peru (8 600 km) čini rijeka Amazonas, s pritocima Ucayala i Marañon. Vodeće luke su Iquitos, Pucallpa i Yurimaguas. Amazonas je za morske brodove plovna do Iquitos.

⁶ Dužina mreže željeznica Perua 1952. godine bila je 4 400 km, 1983. godine 2 174 km i 1995. godine 1 801 km (od toga 300 km uskotračne). Središnja željeznica ide od Lime do La Oroye, gdje se grana prema sjeveru i jugu.

Sjeverni ogranak ide do Cerro de Pasca, a južni do Huancayo. Južne željeznice povezuju Arequipu s jezerom Titicaca i Cuzcom. Pruga Lima-La Oroya spiralnim tunelima diže se na visinu od 4 829 m, te je najviša pruga na svijetu.

zaslužni su japanski doseljenici, useljeni međudržavnim ugovorom nakon drugog svjetskog rata (2%-3% ukupnog stanovništva Perua).

Navodnjavane površine procijenjene su 1989. godine na 12 500 km². Proizvodnja je plantažnog tipa, a proizvodi se ekološki zdrava hrana.⁷ Uzgajaju se pamuk, šećerna trska, riža, maslina te na prelasku iz Coste u Sieru kava i koka⁸.

INDUSTRIJA. Razlikuju se stara ekstraktivna (rudarstvo) i novija prerađivačka industrija (tekstilna, ribljeg brašna, odjevna, prehrambena, cementna, sastavljanje automobila, brodogradnja).

Rudnici željeza u blizini Chimbote otvoreni su pod utjecajem japanskog kapitala, a nafte kod Talare, kapitala kompanije Standard Oil Company. Ostale potrebne sirovine crne i obojene industrije (bakar, olovo, cink) dopremaju se s vulkanske visoravni Sierre. Sirovine se prethodno koncentriraju i rafiniraju u La Oroyi (primarna prerada) pa se željeznicom otpremaju u Limu i Callao. Industrije koje se koriste mineralnim sirovinama smještene su u većim lučkim gradovima (Callao, Chiclayo, Talara, Chimbote, Tryjillo), dok je prerađivačka industrija, koja se koristi proizvedenim i uvezenim sirovinama, ili u proizvodnim područjima ili u blizini velikih potrošačkih središta (Chancay, Piura, Ilo, Mollendo, Chiclayo).

Prerađivačka industrija Pacifičkog primorja, što vrijedi i za kapacitete u izgradnji, tehnološki je na razini druge industrijske revolucije. U tako strukturiranoj, radom intenzivnoj industriji, traži se izlaz iz nezaposlenosti (15%

u 1992. godini), dok se industrijski izvoz popunjava ekstraktivnim ili onim proizvodima za koje je velika potražnja na svjetskom tržištu (riblje brašno, cement).

TURIZAM. Atraktivnost prirodnih činitelja ponude temelji se na kontrastnim oblicima reljefa, a društvenih činitelja ponude na materijalnim kulturama različitih civilizacija. Zbog niskih temperatura vode, koja je najčešće oko 13°C, more nije uvršteno u registar ponude pa regija nema tipičnost primorskog turističkog prostora. Za strane posjetitelje glavni grad Lima je početak itinerera, a Sierra je glavna turistička destinacija (Arequipa, Cuzco, Machu Picchu, otok Tequile na jezeru Titicaca).

Suvremenijim planiranjem turističkog razvoja na lokalitetima bogatijima ponudom stvaraju se novi turistički gradovi.⁹ Takvi gradovi na turističkom tržištu poznati su po niskim cijenama i bogatoj kuhinji.¹⁰

ZAKLJUČAK

Krónološki se razlikuje pet etapa litoralizacije Perua.

U prvoj, prekolonijalnoj etapi kulture Inka, postojali su malobrojni obalni gradovi-utvrde kojima je prijestolnica (Cuzco) bila u unutrašnjosti.

U drugoj, kolonijalnoj etapi, prijestolnica je premještena na obalu. Obalna naselja nastala u doba kolonijalizma izgrađena su u poznatom iberskom stilu crkvenog i pučkog graditeljstva i pomorsko-lučke orijentacije.

Treća etapa litoralizacije je razdoblje od Dana nezavisnosti (28. srpnja 1821.) pa do

⁷ Malena je uporaba kemikalija u uzgoju. Za dohranu tla koriste se, dušikom bogata, ptičja gnojiva (guano).

⁸ Peru je najveći proizvođač lista koke u svijetu. Najmanje 85% uzgoja namijenjeno je nezakonitoj prodaji. Većina kokaina otprema se kolumbijskim trgovcima drogom, gdje se kemijskom obradom priprema za svjetsko tržište. Povećava se izvoz i kemijski obrađenog kokaina iz Perua.

⁹ Među turističkim gradovima na obali izdvaja se Caraz, smješten između lagune Paron i Canyon del Plata. Sechin je urbani produžetak tvrđave stare 3500 godina. Reljef tvrđave prikazuje ratnike koji vade utrobu svojim zarobljenicima. Pisco je ribarski muzej na otvorenom, dok je Nazca grad prepun pretpovijesnih crteža ptica i životinja. Nacrtni oblici prepoznatljivi su jedino iz zraka. Najviše je turističkih sadržaja u Limi. Znameniti su Museo de Oro del Peru i Museo Nacional de Antropologia y Arqueologi. U muzeju Oro del Peru mnogobrojni eksponenti su od zlata, srebra i dragog kamenja. Crkva San Francisco poznata je po svojim katakombama, a crkva Santo Domingo iz 1540. godine najpoznatije je utočište od vanjske buke.

¹⁰ U 1995. godini Peru je imao 810. mil. USD prihoda od turizma. U istoj godini jeftiniji obrok stajao je 2-3 USD, obrok u restoranu 5 USD, koliko je stajao i smještaj u hotelskoj sobi. Kulinarski recepti variraju od bijelog grgeča (cebiche de corvina) do pečenog zamorca (roast guinea pig).

približno 1930. godine. Globalno obilježje razdoblju dale su izgradnja mreže željeznica i početak supstituirajuće industrijalizacije.

Četvrtu etapu litoralizacije, od 1930. pa do 1990. godine, potakli su ribarstvo, pomorski promet i nove industrije. Rast stanovništva u ovoj, četvrtoj etapi, poistovjećuje se s demografskom eksplozijom, a nesklad između izgrađenosti gradskoga prostora i rasta broja stanovnika s urbano-populacijskom diskrepancijom.

U petoj etapi provodi se privatizacija vlasništva, prestrukturiranje gospodarstva i potiču perspektivne djelatnosti. Obuzdavaju se negativni ekološki trendovi, monocentrizam i neravnomjeran rast broja stanovnika. Proces prati tržišna orijentacija i međunarodni sustav financiranja.

Fizionomsko-morfološki i funkcionalno primorje Perua može se podijeliti na Južno,

Središnje (odgovara konurbaciji Lima-Callao) i Sjeverno.

Južnom primorju ribarstvo je osnovna funkcionalnost, Središnje primorje gospodarski je polifunkcionalno, dok Sjeverno primorje nanovo urbanizira međunarodnom tržištu okrenuta industrijama.

Umjerenije naseljavanje Sjevernog primorja imigrantima više obrazovane razine utjecalo je i na suvremeniji izgled gradova. U Središnjem primorju česti su dijelovi gradova bez plana i odobrenja, dok je Južno primorje fizionomski najprilagođenije ribarskom krajoliku. Razmještaj gradova najpravnomjerniji je u Sjevernom primorju, a u Središnjem primorju najveća je urbana koncentracija stanovništva.

Predviđa se da će monocentrizam slabiti jačanjem industrijskog Sjevera, na kojem Trujillo postaje novo nodalno središte.

LITERATURA I IZVORI

- Atlante Zanichelli, 1996., editore S.p.a., Bologna.
- Bähr, J., Mertins, G., 1992., *Verstädterung im Lateinamerika*, Geographische Rundschau, Heft 6, Kiel.
- Bertelsmann Weltatlas, 1960., Bertelsmann Lesering, Berlin.
- Elektronska pošta, 1997., <http://www.odci.gov/cia/publications/95fact/pe/html>
- Mataić, D., 1995., Čile - "Tamo gdje završava Zemlja", Geografski horizont, 1.
- Opća enciklopedija, 1997., Leksikografski zavod, Zagreb.
- Pomorska enciklopedija, 1981., Leksikografski zavod, Zagreb.
- Rubić, I., 1958., *Geografija svijeta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Roglič, J., 1969., *Litoralizacija i njeno značenje*, Split.
- Stražičić, N., 1984., *Pomorska geografija svijeta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šegota, T., 1988., *Klimatologija za geografе*, Školska knjiga, Zagreb.
- The World Book Encyclopedia, 1993., Chicago.
- Vresk, M., 1984., *Razvoj urbanih sistema u svijetu*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vresk, M., 1990., *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*, Školska knjiga, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A., 1982., *Demografska tranzicija kao svjetski proces*, Ekonomska revija, Ljubljana.